

מכתבים למערכת

לעורך שלום רב,

ברצוני להעלות נושא ובעיה חינוכית. אפתח בחידון קצר, המתייחס לציטוט הבא: "כל האומר דבר בשם אומרו, מביא x לעולם". השאלות הן:

1. מהו x בציטוט?
2. מי אמר זאת?

הנושא שברצוני להעלות, הוא כמובן, "ציטוט מקורות"; והבעיה החינוכית היא "העדר ציטוט מקורות" במערכת החינוך בארץ. אבל האם אכן זו בעיה? יש האומרים "לא נורא". עמדתי שלי היא שהבעיה חמורה מאוד, ואציע שלוש סיבות לכך. לבסוף, לפני מתן התשובות לחידון, אציע כמה פתרונות אפשריים במישור החינוכי.

התרשמותי החזקה היא, שבמערכת החינוך בארץ חסרה מודעות לחשיבות הנושא של "ציטוט מקורות" בכל הרמות. אנו עדים לתופעה של "העתקה אישית" על-ידי תלמידים (המציגים "עבודות חקר" עם משפטים וסעיפים שלמים, שנוסחו על-ידי אחרים - כתבי מאמרים, אנציקלופדיות וחומר מהאינטרנט - בלי לציין זאת); על-ידי מורים (המציגים "חוברות פעילויות לתלמידים", הלקוחות מיחידות לימוד המנוסחות על-ידי אחרים, בלי לציין זאת); ואפילו, מדי פעם על-ידי כתבי יחידות לימוד (המתרגמים או משתמשים בפעילויות בלועזית, אך בלא לציין זאת) או על-ידי בעלי תפקידים בכירים יותר במערכת החינוך. מכיוון שתופעה זו של "העתקה אישית" הפכה כמעט לנורמה, כדאי לשאול: למה זו בכלל בעיה? למה חשוב לפסול נורמה זו? נדמה לי שלשאלה זו יש לפחות שלוש תשובות עיקריות משלושה היבטים: ההיבט הערכי, ההיבט הקוגניטיבי וההיבט היצירתי. ראשית, כשאדם מעתיק משפטים או רעיונות של אחרים בלי ציטוט, הוא מעמיד פנים כאילו משפטים ורעיונות אלה הם פרי עבודתו.

לכן הוא גם משקר וגם פוגע בכותב המקורי בחוסר "פרגון" וחוסר מתן כבוד. מעבר לכך, המשמעות של העתקה זו היא גניבה. אם יש ערך לעבודתו של מי שכתב את מה שהועתק (ואכן יש, מכיוון שהכותב החליט להעתיק...), חשוב להכיר בערך המחבר על-ידי ציטוט מתאים אחרת ההעתקה גורמת לבעיות מוסריות אלה.

ההיבט השני של "העתקה ללא ציטוט" מתייחס למישור הקוגניטיבי. העדר מתן כבוד למקורות תורם לחשיבה שטחית גם על-ידי הכותב וגם על-ידי הקורא. במילים אחרות: כותב המעתיק מבלי לצטט: 1. מוציא את עצמו מקהילת החוקרים - דבר המונע ממנו העמקה, ו2. מונע מהקורא גישה אל המקור (שאינו מצוטט!), וכך אינו מאפשר לקורא להעמיק את קשריו עם אותה קהילת החוקרים (או הסופרים, או העיתונאים). מניעת ההעמקה גורמת לחשיבה שטחית - בעוד ציטוט מקורות מאפשר חשיבה מעמיקה, ביקורתית, אקדמית אמיתית.

בנוסף, מי שאיננו מבחין בין מה שהוא שומע וקורא לבין מה שהוא מחבר וממציא בעצמו פוגע, לדעתי, במקוריותו שלו. מקוריות אמיתית מבוססת על ציטוט מקורות אחרת אין משמעות למושג החדשנות. מעניין לציין שבאנגלית המילה (originality שם נרדף ל"מקוריות") מבוססת על המילה (origin שם נרדף ל"מקור").

מי שמבחין בין מה שלמד מאחרים לבין מה שהוא מחדש בעצמו יהיה הרבה יותר יצירתי מאשר מי שלא עושה הבחנה זו. טענתי אפוא שיש סיבות טובות לא לקבל את הנורמה של "העתקה אישית" במערכת החינוך ובכלל - סיבות המתייחסות להיבט הערכי, הקוגניטיבי והיצירתי. אך מה ניתן לעשות כדי לבטל נורמה זו? אני מציע לכולנו (מורים עם תלמידיהם, צוותי מורים, אנשי אקדמיה ואחרים) כמה הצעות:

1. נחפש הזדמנויות לדון בבעיה זו בגלוי ולהציע פתרונות.
2. נאמץ לעצמנו הרגלים של ציטוט מקורות, במילים אחרות: בכל פעם שנעתיק חומר של אחרים, נציין זאת על-ידי מירכאות ומתן פרטים מתאימים. כל פעם שאנו מעבדים פעילויות, המבוססות על עבודות של אחרים, נציין זאת במילים "מעובד מאת..."; ואם נוציא עבודה לשוק, נפנה לאותם הגורמים שברצוננו לצטט כדי לקבל רשות לעשות זאת, ובסוף העבודה שלנו נכתוב את המקור המלא (שם המחבר, תאריך, שם המקור, שם כתב-העת או הספר, שם ההוצאה).
3. לא נעבור לסדר-היום כאשר נהיה עדים למקרים של "העתקה ללא ציטוט". נציין שפעילות זו איננה ראויה, לא מכובדת ולא מקובלת - אפילו נעשה בתום-לב.

לפני שאסיים ברצוני לציין כמה הבהרות ומגבלות לכתוב לעיל. אינני מתייחס בדברי למקרים שבהם כותב אדם רעיונות שלו, במילים שלו (שהן באמת שלו) - ולא בודק אם גם מישורו אחר כתב את אותם רעיונות. כמובן, כדאי לאמץ התנהגות זו של חיפוש מקורות מתאימים, אך אין תופעה זו שייכת ל "העתקה בלי ציטוט". גם אינני מציע שנחנך את תלמידינו ואת עצמנו להעתיק במידה רבה אפילו כאשר מצטטים בצורה נאותה. להפך: מומלץ וכדאי שנחנך את תלמידינו ואת עצמנו לסכם מקורות במילים שלנו, אך לציין במקום את המקורות שממנו הגיעו הרעיונות. נסיים בתשובות לחידון.

לפני קרוב לאלפיים שנה, התייחסו חכמינו זיכרונם לברכה לחשיבות של "ציטוט מקורות". הם אמרו (בפרקי אבות, פרק ו, פסוק ו): "כל האומר דבר בשם אומרו מביא גאולה לעולם". לפי עניות דעתי, המעלות של "ציטוט מקורות" שציינו - כבוד, פרגון, חשיבה מעמיקה ומקוריות הורחבו על-ידי חז"ל וצוינו במילה אחת גדולה: "גאולה". האם "הגזימו"? האם "ציטוט מקורות" יכול להביא לגאולה גם למערכת החינוך שלנו? מזון למחשבה...

בכבוד רב,
ד"ר שרמן רוזנפלד
המחלקה להוראת המדעים,
מכון ויצמן למדע, רחובות